

UDK 431.22 (497.4 : 497.5)

SPOR O GRANICAMA SA SLOVENIJOM

Pravni domašaj historijskih argumenata

VLADIMIR-ĐURO DEGAN

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 6.11.1994.

Dr. Vladimir-Đuro Degan,

Pravni fakultet u Rijeci,

Član suradnik HAZU, Zagreb

Kod graničnih sporova između država, historijske argumente treba promatrati s gledišta međunarodnog prava. U tom pogledu za pripadnost nekog područja jednoj ili drugoj strani nije presudna duljina očitovanja vlasti neke od država u prošlosti. Logika međunarodnog prava u odnosu na povjesne činjenice bitno je drugačija, pa da ne bi došlo do nesporazuma i neostvarenih očekivanja, autor u ovom radu ukazuje baš na te činjenice.

Ustanak Hrvata, Slovenaca, ali i Talijana antifašista nakon kapitulacije Italije 1943, bio je možda odlučujući za priključenje Istre, Rijeke i drugih naših krajeva matici domovini. U povlačenju novih granica Italije nesumnjivo su značajnu ulogu odigrale i odluke Pazinskog sabora, ZAVNOH-a, pa i Predsjedništva AVNOJ-a 1943.g.

Povod ovoj našoj raspravi je opsežna studija prerano preminulog akademika Ljube Bobana, koji je rijetkom akribijom opisao sve akte važne za ustanovljenje općinskih, te kasnije republičkih i državnih granica na Dragonji koji mogu biti značajni za konačno utvrđivanje granica novih neovisnih država Hrvatske i Slovenije. Njegova su objašnjenja vjerodostojna i precizna.

Kad nastaju sporovi o granicama između država, sve historijske argumente valja promatrati s gledišta međunarodnog prava i onako kako bi o njima prosuđivao nepristrani međunarodni sudac ili arbitar. U tome pogledu, suprotno očekivanjima, za pripadnost određenog područja jednoj ili drugoj od susjednih država nije odlučujuća što je moguće veća duljina očitovanja vlasti neke od njih u prošlosti. Logika međunarodnog prava u odnosu na historijske činjenice bitno je različita. Cilj ovoga izlaganja je između ostaloga ukazivanje na te činjenice kako

ne bi došlo do nesporazuma i neostvarenih očekivanja.

Prije toga objašnjenja valja ukazati na činjenicu slične naravi. Samim odlukama Pazinskog sabora iz 1943. još nije bilo došlo do formalnog priključenja Istre i drugih naših jadranskih krajeva matici domovini. Do toga nije bilo došlo niti potvrdom tih odluka od ZAVNOH-a, pa ni od Predsjedništva AVNOJ-a.

Točka 1. u Odluci ZAVNOH-a od 20. rujna 1943, kojom su se proglasili "ništetnim svi ugovori, paktovi i konvencije, koje su razne velikosrpske vlade sklopile s Italijom, a kojima su hrvatski krajevi Istra, Rijeka, Zadar, Lošinj, Cres i Lastovo i ostali kvarnerski otoci predani Italiji" bila je nespretno sročena. Da su ti ugovori zaista bili ništetni to bi značilo da oni nisu imali pravnog učinka od njihova nastanka. Do toga je moglo doći samo da se ispunio neki od strogih uvjeta ništavnosti nekog ugovora pojedinačno po općem običajnom međunarodnom pravu na snazi u vrijeme kada je bio sklapan. To se ne može dokazati.

Sve gornje odluke stoga valja uzeti kao izraz jednodušne težnje naše porobljene braće, da se na temelju njihova prava na samoodređenje priključe Hrvatskoj u tadašnjoj jugoslavenskoj federaciji koja se bila stvarala. One predstavljaju i osudu predratne vlade što ih je prepustila Italiji.

Istina je također da se niti stvarna talijanska vlast u tim krajevima više nije obnavljala. Njemačka je u dijelovima tih krajeva koje je do kraja rata držala, vršila samo privremenu vlast ratnog okupanta. Dakle, ustanovljenje njene Operativne zone "Adriatisches Kuestenland" u talijanskim, slovenskim i hrvatskim krajevima nakon kapitulacije Italije, bilo je bez učinka na položaj tih područja.

Da je bilo koji od gore navedenih akata bio punovažan on bi predstavljao jednostranu aneksiju dijela teritorija Italije. Aneksija niti u miru, a ni u ratu nije dozvoljena po modernom međunarodnom pravu čak i kad predstavlja izljev volje naroda nekog područja za samoodređenjem. Do promjene granica između država dolazi ustupom (cesijom) do koga dolazi putem morovnog ugovora, redovito kao rezultat pobjede u ratu.

Tako je do priključenja tih krajeva matici domovini došlo tek stupanjem na snagu Mirovnog ugovora s Italijom, sklopljenog u Parizu 10. veljače 1947. godine. Taj je ugovor stupio na snagu 15. rujna 1947.

Područje bivše Zone B neostvarenog Slobodnog Teritorija Trsta do rječice Mirne bilo je priključeno bivšoj Jugoslaviji Memorandumom

o suglasnosti od 5. listopada 1954, kojemu su stranke bile vlade Sjedinjenih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Jugoslavije i Italije. Do tada je na tom prostoru vojnu upravu privremeno bila vršila bivša Jugoslavenska armija u očekivanju ustanovljenja spomenutog Slobodnog Teritorija Trsta. I pošto je u talijanskoj znanosti bilo osporavanja da je bivša Jugoslavija zaista bila stekla suverenost nad tim područjem navedenim u Memorandumu o suglasnosti, konačna granica Italije i bivše Jugoslavije bila je nesporno i precizno utvrđena Osimskim ugovorom od 10. studenog 1975, koji je stupio na snagu 3. travnja 1977.

Dakle, tek od 1954.g. dijelovi spornog područja bivše Zone B STT dolaze pod Hrvatsku i pod Sloveniju. Na rječici Dragonji nastaje nova granica između tih dviju tadašnjih socijalističkih republika u okviru SFRJ.

Za predmet naše rasprave najbitnije su promjene nastale 1991. godine. Za razliku od aneksije koja je kao jednostrani čin zabranjena, nastanak novih i prestanak postojećih država pitanje je činjenica a ne prava. Da bi nastala, nova država mora imati teritorij i stanovništvo podvrgnute organiziranoj državnoj vlasti. Država i prestaje postojati gubitkom nekog, praktično redovito trećeg navedenog elementa.¹

Tako je Arbitražna komisija Konferencije o Jugoslaviji utvrdila u svome Mišljenju br.1 od 29. studenog, a objavljenom 7. prosinca 1991, da se SFRJ tada nalazila u procesu raspada. U svom Mišljenju br.8 od 4. srpnja 1992. Arbitražna komisija je utvrdila da je proces toga raspada okončan - "i da valja ustanoviti da SFRJ više ne postoji". Praktično je ona konačno prestala postojati 27. travnja 1992, kad su Crna Gora i Srbija odlučile ustanoviti "Saveznu Republiku Jugoslaviju", za koju je ta Komisija utvrdila da je nova država koja se ne bi mogla smatrati jedinom sljednicom SFRJ.²

I napokon, u Mišljenju br.11 od 16. srpnja 1993. Arbitražna komisija je utvrdila datum sukcesije svake od država sljednica tj. datum konačnog raskida svih njihovih veza s organima onoga što je u tome trenutku još bilo ostalo od SFRJ.

Za Hrvatsku i Sloveniju Komisija je utvrdila da su obje te bivše jugoslavenske republike proglasile svoju neovisnost 25. lipnja 1991, ali da su primjenom odredbi Brionske deklaracije od 7. srpnja 1991. objavu neovisnosti suspendirale za tri mjeseca. "Stoga se 8. listopada 1991. mora uzeti kao datum sukcesije država što se njih tiče".³ Parlamenti svake od njih donijeli su u tome smislu toga datuma i

svoje odluke.⁴

Taj datum je ključni s obzirom na posebne međunarodne obveze koje su Hrvatska i Slovenija, svaka za sebe, jednostrano bile preuzele, ali i s obzirom na primjenu načela UTI POSSIDETIS na njihove granice.

Naime, već 25. lipnja 1991, obje države su proglasile svoju neovisnost u okviru svojih dotadašnjih republičkih, odnosno državnih granica prema trećim zemljama.⁵ Te svoje granice one su potom još u dva navrata potvrdile kao konačne. Bilo je to pri donošenju njihovih molbi za priznanje od država članica Europske zajednice. Obje su prihvatile uvjete iz Deklaracije o 'Smjernicama za priznanje novih država u Istočnoj Europi i u Sovjetskom Savezu' od 16. prosinca 1991. Među tim uvjetima bio je i onaj da će "poštivati nepovredivost svih granica, koje se mogu mijenjati jedino mirnim putem i zajedničkim sporazumom".⁶

Slične obveze uključene su i u Helsinški završni akt iz 1975, koga su one također prihvatile. Tu se radi napose o poštivanju teritorijalne cjelovitosti drugih država učesnica,⁷ i o nepovredivosti njihovih granica.⁸ Stoga, ako bilo Hrvatska ili Slovenija otklanja sporazum o promjeni granica (koji bi nužno podrazumijevao uzajamne teritorijalne ili druge ustupke), granica ostaje ona kakva je bila 8. listopada 1991.

Iz izloženog proizlazi da između Hrvatske i Slovenije ne postoji spor o samim granicama na kopnu, nego moguće jedino o djelomičnoj crti razgraničenja, tj. o tome kuda je tekla granica između dviju bivših jugoslavenskih republika, koja je 8. listopada 1991. postala granicom između dviju susjednih država.

Granice su prema tome one koje su postojale 8. listopada 1991. Time su obje države i izričito prihvatile načelo uti possidetis kao osnovu mogućeg rješavanja svih svojih sporova sa susjednim državama o tome kuda je išla granica toga datuma.

Presuda Vijeća Međunarodnog suda u Haagu od 22. prosinca 1986, u sporu o granicama između Burkina Faso i Malija, proglasila je načelo uti possidetis načelom općeg međunarodnog prava, te izrazom dužnosti poštivanja ranijih granica u slučaju sukcesije država.⁹ Ono je po mišljenju Vijeća Suda "opće načelo, logički povezano s fenomenom stjecanja neovisnosti ma gdje do njega došlo. Njegov očit cilj jest da se izbjegne opasnost da se neovisnost i stabilnost novih država ugroze bratoubilačkim ratovima koji mogu proizići iz sporova o granicama nakon povlačenja države upraviteljice".¹⁰

Naravno, načelo uti possidetis nema u tome smislu domašaj imperativnog pravila općeg međunarodnog prava (jus cogens). Nove susjedne države koje proizidu iz dekolonizacije ili raspada države prethodnice, mogu određivati granice kakve žele, pod uvjetom da o tome postignu slobodan sporazum. Ali, to načelo se uvijek nameće kao obvezatno ukoliko se ne postigne suprotan sporazum.

Vijeće Međunarodnog suda u takvim slučajevima daje načelu uti possidetis na određeni datum prvenstvo čak i u odnosu na efektivnost u prethodnom vršenju vlasti kao moguće osnove suverenosti,¹¹ pa i u odnosu na načelo samoodređenja naroda.¹²

U tome sadržaju to je načelo potvrdila i Arbitražna komisija Konferencije o Jugoslaviji, kao obvezatnu osnovu za rješavanje svih teritorijalnih sporova do kojih može doći između država sljednica raspadnute SFRJ. To se mutatis mutandis odnosi i na države sljednice Sovjetskog saveza i Češko-Slovačke.

Na pitanje Srbije: "Jesu li interno zacrtane demarkacione linije između Hrvatske i Srbije, i između Srbije i Bosne i Hercegovine, granice u smislu međunarodnog javnog prava", Komisija je u Mišljenju br.3 od 11. siječnja 1992. taj problem konačno razriješila u četiri točke:

"Prvo - Vanjske granice će se morati poštivati u svim slučajevima¹³

...

Drugo - Deklaracije između Hrvatske i Srbije ili između ove zadnje i Bosne i Hercegovine, ili moguće između ostalih susjednih nezavisnih država, mogu se jedino mijenjati slobodnim i zajedničkim sporazumom.

Treće - U nedostatku tako postignutog sporazuma, ranija razgraničenja dobijaju svojstvo granica zaštićenih međunarodnim pravom. To je zaključak kojemu vodi načelo poštivanja teritorijalnog status quo-a, a naročito načela uti possidetis juris koje je, mada je najprije bilo prizivano u rješavanju problema dekolonizacije u Americi i u Africi, danas postalo načelom opće naravi, kao što je to izrekao Međunarodni sud (parnica o Graničnom sporu, Burkina Faso - Republika Mali, presuda od 22. prosinca 1986)

...

Četvrto - Nikakva promjena postojećih granica i crta razgraničenja postignuta silom ne može proizvesti pravne učinke..."¹⁴

Međunarodno javno pravo je disciplina koja se sustavno razvija u odnosima između suvereno jednakih država još od početka XVII.

stoljeća. Pravila o kopnenim i o morskim razgraničenjima između susjednih država razvila su se u nizu međunarodnih arbitražnih i sudskih presuda. Ta pravila zasnovana su na razumu jer proizlaze iz ponavljano vršenja, a njihova primjena do krajnosti reducira mogućnost sporova o činjenicama iz prošlosti i o njihovu različitom tumačenju. Pri rješavanju svakog novog spora o granicama, svaki međunarodni arbitar i sudac i te kako mora voditi računa o tim otprije utvrđenim pravilima. On ih nikako ne smije ignorirati. Ako nađe opravdanja da odstupi od prijašnje prakse u sličnim slučajevima, dužan je to u svojoj presudi opširno obrazložiti uvjerljivim razlozima.

Pošto su međunarodne sudske i arbitražne presude u pravilu konačne, stranka u postupku koja iskrivljuje činjenice ili svoja tumačenja prava, to čini na svoju štetu jer se to ne može u žalbenom postupku ispraviti. Inače osim činjenica, same stranke su dužne sudu dokazivati i primjenljivo pravo na dati spor.¹⁵

Onaj tko vodi pregovore sa susjednom državom dužan je dobro poznavati tu sudsku praksu i dužan je unaprijed biti u stanju točno procijeniti koju bi granicu međunarodni sudac utvrdio primjenom pravila međunarodnog prava, uključivši i ta pravila iz ranije sudske prakse. Ako suprotna strana traži više od toga, i ako nije spremna dati kompenzacije za ono što traži, onda ne preostaje drugo negoli taj spor riješiti u nepristranom arbitražnom ili sudskom postupku. Pregovori o granicama stoga nisu isto što i cjenkanje o prodaji npr. broda ili sklapanju ugovora o gradnji novog broda, gdje se kupac pogađa za najnižu cijenu jer na tržištu uvijek može tražiti i povoljniju ponudu.

Nakon ovoga opširnog uvoda željeli bismo rezimirati hijerarhiju akata i drugih činjenica u primjeni spomenutog načela uti possidetis, važnih pri kopnenom i pri morskom razgraničenju.

Tu sada dolazimo na pitanje koji su akti očitovanja vlasti bitni za rješavanje spora o granicama kad graničnu crtu osporava jedna od stranaka.

Spomenuta presuda Vijeća Međunarodnog suda Burkina Faso/ Mali iz 1986, te ranije arbitražne i sudske presude u primjeni načela uti possidetis, pružaju nam osnovu za postavljanje sljedeće hijerarhije tih akata:

1. Najvažniji su akti ranije središnje kolonijalne vlasti, a u našem slučaju vlasti raspale Federacije, o razgraničenju između teritorijalnih cjelina, koji su bili na snazi na datum sukcesije, tj. kad su te cjeline postale neovisne države. Ako je bilo više takvih akata u prošlosti,

odlučujući je posljednji koji je bio na snazi na datum sukcesije ukoliko je derogirao one prethodne. Uz to, u načelu, akt najviše prijašnje državne vlasti (u slučaju razgraničenja država Južne i Srednje Amerike to su bili španjolski kraljevski akti, a u moderno doba akt zakonodavne vlasti) na snazi na datum sukcesije država, ima prvenstvo u odnosu na akte središnje izvršne, vojne ili druge vlasti.

Ako neki od akata opisuje graničnu crtu s geografskim koordinatama i ako je uz njega priložen zemljovid velikih razmjera, tada spora o granicama ne bi smjelo biti. Naravno, takvi akti su rijetki, a moguć je spor i o njihovu tumačenju.

2. Tek u nedostatku akata središnje vlasti vodi se računa o može bitnim sporazumima organa dviju negdašnjih teritorijalnih cjelina (u našem slučaju federalnih jedinica) o uzajamnom razgraničenju. I tu bi sporazumi potvrđeni od njihovih zakonodavnih tijela imali jaču snagu od onih koje su sklopili izvršni ili drugi organi tih cjelina.

3. U nedostatku i takvih sporazuma, tek na trećem mjestu valja utvrđivati kuda je zaista tekla granica na datum sukcesije država na temelju jednostranih očitovanja volje neke od strana, ali opet pod uvjetom da ima dokaza da ih je suprotna strana izričito prihvatila, ili da im se makar nije djelotvorno suprostavljala (*tacitus consensus*). I tu se dakle traži postojanje sporazuma, koji je mogao nastati i na lokalnoj razini očitovanja vlasti. Stoga je jednostrano očitovanje vlasti neke od država, bez toga elementa prešutnog pristanka od druge strane, samo za sebe pravno irelevantno.

Strana koja se poziva na sporazum takve naravi nosi teret dokazivanja o izričitoj ili prešutnoj pristanku na njega od suprotne strane. Suprotna strana može takve dokaze o postojanju sporazuma pobijati, bilo svojim prijašnjim odbacivanjima ili formanim protestima na tako očitovanu vlast, ili dokazima o vršenju svoje efektivne vlasti na istome području. Tu mogu biti relevantni akti i negdašnjih lokalnih općinskih, izvršnih, policijskih i drugih organa, ali je bitno da su ih vršili ovlašteni službeni organi u okviru svojih nadležnosti.

Ako se dokazi sukobljavaju, ili ako ima dokaza da su na istom prostoru obje strane vršile vlast (što je u praksi izuzetno rijetko), tada to sporno područje treba izdvojiti iz onih o kojima je već postignut sporazum o razgraničenju. Potom se stranke mogu sporazumijeti da to sporno područje međusobno pravično podijele ili da svoj spor povjere na konačno odlučivanje međunarodnom arbitražnom ili sudskom organu.

Još jednom valja naglasiti da jednostrani akti neke države u

spornom području sami po sebi ne čine valjan naslov suverenosti nad tim područjem. Valjan naslov je jedino prešutni sporazum ukoliko odnosna strana može dokazati makar pasivnost druge strane u odnosu na ta očitovanja vlasti. U svim drugim slučajevima ti akti mogu biti argument za pobijanje postojanja prešutnog sporazuma koji bi im bio suprotan. U tome, čini se, leži bit spora Hrvatske i Slovenije.

Tu valja nešto navesti i o zemljovidima kao dokaznom sredstvu u sporovima o razgraničenjima. U mnogim sporovima o kopnenim i o morskim granicama stranke su predočavale nepristranom organu različite zemljovide iz vremena prije stjecanja neovisnosti, bilo one izdate od državne vlasti ili atlase i karte privatnih izvođača. Crte razgraničenja i toponimi u mnogima od tih karata su nejasno obilježeni ili se uzajamno sukobljavaju. Pismeni i usmeni postupak se ponekad veoma odugovlače podastiranjem tih karata i dokazivanjem granica tim putem.

Na temelju prijašnje obilne međunarodne prakse, spomenuta presuda Vijeća Međunarodnog suda u sporu Burkina Faso/Mali iz 1986. propisala je u tome pogledu precizno načelo općenitije naravi: "...pravna vrijednost karata ostaje ograničena na dokaz koji može poduprijeti zaključak do kojega je sud došao drugim sredstvima neovisno od zemljovida. Stoga, osim u slučaju kad spadaju u kategoriju fizičkog izraza volje države,¹⁶ karte ne mogu same po sebi biti dokaz granica, jer bi one u takvom slučaju činile neoborivu presumpciju, u stvari isto što i pravni naslov (što one nikako nisu - naša primjedba). One imaju jedinu vrijednost dokaza pomoćnog ili potvrdnog značaja, što također isključuje mogućnost da im se prida značaj veći od presumpcije jus tantum ili oborive presumpcije s učinkom da preokrenu teret dokazivanja." (C.I.J. Recueil 1986, p.583, par.56).

Sve što je Vijeće Suda navelo o zemljovidima čini nam se da je mutatis mutandis primjenjivo i na granice katastarskih općina kao supsidijarni kriterij u utvrđivanju stvarnih kopnenih granica između Hrvatske i Slovenije. Te granice imaju nespornu praktičnu vrijednost jer su najpreciznije, ali ništa više od toga.

U najvećem broju slučajeva te će se granice poklapati sa granicama stvarnog vršenja vlasti službenih organa jedne ili druge države na nekom području. Kad međutim postaje jasno da je jedna strana jednostrano proširila granice neke katastarske općine, a da se prijašnji akti o razgraničavanju, ili stvarno vršenje vlasti, ne poklapaju s tim granicama, tada one imaju istu vrijednost kao i zemljovidi. One

prebacuju teret dokazivanja na stranu koja tvrdi suprotno, ali ne čine same po sebi pravni naslov suverenosti nad odnosnim područjem.

*

Određivanje morskih granica ima svojih posebnosti. To stoga što države ne mogu očitovati svoju isključivu vlast na moru jednako kao što to čine na kopnu.

*

More na našoj planeti čini cjelinu, koje su svi dijeli u plovnoj vezi. Čak i oni prostori mora koji čine dio teritorija obalne države (arhipelaške vode "oceanskih" arhipelaških država, teritorijalno more, potom luke otvorene za međunarodni promet i dijelovi unutrašnjih voda naknadno zahvaćeni ravnim polaznim crtama), podvrgnuti su pravu neškodljivog prolaska svih stranih brodova, ili pravu ulaska i izlaska iz takvih luka trgovačkih brodova svih zastava.

Bilo je pokušaja dokazivanja da se načelo uti possidetis ne može primijeniti na morske granice novonastalih afričkih država. U sporu sa Senegalom, Gvineja-Bissau je između ostalog tvrdila da su slučajevi sukcesije država glede morskih granica bili rijetki i u prošlosti, te da su i ti prijašnji ugovori kolonijalnih sila o morskim granicama, za razliku od onih o kopnenima, određivali samo granice o nekim pitanjima poput ribolovnih prava ili iskorištavanja prirodnih izvora.

Arbitražni tribunal svojom presudom od 31. srpnja 1989. odbacio je te navode i proglasio je ugovor o morskoj granici sklopljen izmjenom pisama od 26. travnja 1960. između Francuske i Portugala, obvezujućim za Senegal i za Gvineju-Bissau. To iz sljedećih razloga:

"...Razgraničenje oblasti prostorne vlasti država može se odnositi na kopnenu površinu, na riječne tokove, na vode jezera, na more, na morsko podzemlje ili na zračni prostor. U svim slučajevima cilj ugovora je isti: na stabilan i stalan način odrediti važnost pravnih normi države u prostoru. S pravnog gledišta nema nikakvog razloga odrediti različite režime prema materijalnom elementu tamo gdje je granica utvrđena."¹⁸

Gornje se u prvom redu odnosi na ugovore države prethodnice i neke treće države o morskim razgraničenjima. Tako je Slovenija naslijedila granicu teritorijalnog mora s Italijom u Tršćanskom zaljevu, utvrđenu spomenutim Osimskim ugovorom od 10. studenog 1975. između bivše SFRJ i Italije. Italija tu granicu ne može nakon 8. listopada 1991. osporavati. Također Sporazumom između Italije i bivše SFRJ od 8. siječnja 1968. povučena je granica epikontinentskog pojasa

uzduž Jadranskog mora, koja je danas po istoj toj osnovi granica toga pojasa Hrvatske i Crne Gore s Italijom.

Ali čak su i ti ugovori o morskim granicama s trećim državama podvrgnuti nekim višim pravilima općeg međunarodnog prava mora. Tim pravilima još su više podvrgnuti zahtjevi neke od država sljednica koja se u pogledu morskih granica s njoj susjednom državom sljednicom poziva na vršenje svoje isključive vlasti i na svoja navodna historijska prava u nekom zaljevu poput Piranskoga.

U morskim razgraničenjima važi ponešto različita hijerarhija pravnih normi od one pri kopnenim razgraničenjima.

Prvo je načelo prava mora - primjenjivo na sva razgraničenja morskih prostora - da kopno dominira morem,¹⁹ tj. da je kopno ono koje daje obalnoj državi pravo na morske vode koje oplakuju njene obale.²⁰

Izjev toga načela su pravila o suverenosti obalnih država u nekim zaljevima, koja svoje daleko porijeklo vuku još u rimskom pravu. Od davnina se smatralo da su samo oni dijelovi mora gdje ono prodire u kopno (morski prostori inter fauces terrarum, tj. u ždrijelu kopna), pod neograničenom vlašću obalne države. To je bio izuzetak od pravila da je svo more osim onoga uz samu obalu in usu communis. Iz toga načela kasnije je proizišao institut morskih voda.

Od davnina je dakle nastalo pravilo međunarodnog prava da obalna država ima pravo da smatra svojim unutrašnjim vodama samo vode onoga zaljeva u kojemu uživa suverenost nad svim njegovim obalama, uključujući i ulaz u zaljev. Uz to postoji i dodatni uvjet da ulaz u takav zaljev ne smije biti širi od dvostruke širine teritorijalnog mora. A pošto još u prošlom stoljeću nije bilo jednoglasnosti o najvećoj dopuštenoj širini teritorijalnog mora, o tome drugom uvjetu bilo je sporova. Ali nikada nitko nije uspio osporiti prvi uvjet.

Zanimljiva je bila povijest nekih zaljeva i unutrašnjih mora. Mletačka Republika nije nikad bila ostvarila taj uvjet u pogledu Jadranskog mora, mada ga je sve do 1717. godine svojatala. Čitavo Crno more činilo je unutrašnje vode Otomanskog Carstva, zabranjene za pristup stranih brodova, od 1475. do 1774. kad je Rusija pod caricom Katarinom II tamo osvojila prvi dio obale. Slijedeći isto pravilo, Azovsko more je nekoć činilo unutrašnje vode Rusije i potom SSSRa. Raspadom Sovjetskog Saveza 21. prosinca 1991, ono to više nije jer na njenoj obali izbija granica Ukrajine i Ruske Federacije. Bokokotorski zaljev nije ispunjavao taj uvjet dok je Otomansko

Carstvo bilo u posjedu dijela njegove obale otprilike od Herceg Novog do Risna, od kraja XV. do početka XVIII. stoljeća.

Pošto je širina njegova ulaza znatno manja od 24 milje, i vode Piranskog zaljeva nakon 8. listopada 1991. više ne mogu biti pod isključivom vlašću jedne obalne države na njemu, bilo Hrvatske ili Slovenije. Od toga datuma na njegovoj obali izbija granica tih dviju novih suverenih država. Mada je i danas sporna točka na obali na kojoj izbija ta kopnena granica, nije sporno da dio obale toga zaljeva ima Hrvatska i da njoj pripada jedna točka na ulazu u taj zaljev. Tu činjenicu je izričito priznala Slovenija pri proglašenju svoje neovisnosti o čemu je naprijed bilo riječi. Ona to danas ne može osporiti.

Svi dosadašnji akti kodifikacije prava mora, bilo privatni ili oni u obliku međunarodnih ugovora, potvrđuju popisano pravilo, da obalna država ima pravo sve vode nekoga zaljeva smatrati svojim unutrašnjim morskim vodama tek ako uživa suverenost nad svim njegovim obalama uključivši ulaz u taj zaljev.²¹ To potvrđuje članak 7. Ženevske konvencije o teritrijalnom moru i vanjskom pojasu iz 1958, i u istom sadržaju članak 10. Konvencije UN o pravu mora iz 1982.

Gornje znači da sve vode od crte niske vode na obalama Hrvatske i Slovenije čine teritorijalno more tih dviju država u Piranskom zaljevu.

Na razgraničenje teritorijalnog mora primjenjuje se pravilo ustanovljeno člankom 12 (1) Ženevske konvencije o teritorijalnom moru i vanjskom pojasu iz 1958, i člankom 15. Konvencije UN o pravu mora iz 1982. To pravilo općenito propisuje crtu sredine, od koje je odstupanje moguće u slučaju suprotnog sporazuma (koji još nije postignut), ili razloga historiskog naslova o čemu će još biti riječi, ili "drugih posebnih okolnosti".²²

U svjetlosti toga pravila valja razmotriti moguće razgraničenje teritorijalnog mora između obalnih republika bivše SFRJ, da ga je ona nekim svojim aktom bila izvršila, ili da su takvo razgraničenje izvršile te dvije bivše socijalističke republike izričitim sporazumom koji je bio na snazi 8. listopada 1991.²³

Da je bivša SFRJ odredila neku granicu u Piranskom zaljevu, primjenom načela *uti possidetis* ta bi granica bila od 8. listopada 1991. na snazi, ali tek pod uvjetom da je uz obalu svake od tih republika bila dodijelila i odgovarajući prostor mora, računajući od crte niske vode. Da je crta razgraničenja bila povučena u kršenju toga uvjeta, tj. da su svi prostori mora u Piranskom zaljevu bili dodijeljeni samo

Hrvatskoj ili samo Sloveniji, svaka od njih bi nakon što je postala suverena država imala pravo to razgraničenje odbaciti.

Ne poznajemo niti druge slučajeve, u praksi federacija država, određivanja preciznih morskih granica između njihovih članica. Skoro sve federacije za sebe zadržavaju nadležnost vršenja državne vlasti u morskim prostorima.

Tako je i po članku 281. točka 10. posljednjeg Ustava SFRJ iz 1974, Federacija bila za sebe zadržala pravo da preko saveznih organa "uređuje režim obalnog mora koji je od interesa za međunarodne odnose SFRJ ... te način korištenja pravima koja Jugoslavija ima u epikontinentalnom pojasu i na otvorenom moru ..."

Dakle razgraničenja između Hrvatske i Slovenije prije 8. listopada 1991. nije bilo, i stoga niti načelo uti possidetis tu nije ni od kakve koristi.

A pošto Piranski zaljev nije nikad niti prije 8. listopada 1991. bio zaljev na čijim je obalama izbijala granica dviju suverenih država, nikakvi akti isključivog vršenja republičke i općinske vlasti prije toga datuma nisu relevantni u određivanju granice, kad bi ih bilo. A nije ih bilo, niti ih je moglo biti.

Pozivanje Slovenije na njeno navodno historijsko pravo stečeno prije 8. listopada 1991. pravno je ne osnovano jer prije toga datuma, poput Hrvatske, ona nije bila suverena država. Rok dosjlosti za nastanak historijskih prava mogao bi teći tek nakon 8. listopada 1991, i to za sljedećih pedesetak godina u budućnosti, u slučaju da ona tamo bez valjanog pravnog naslova (koga nema) miroljubivo vrši isključivo vlast, a d a ne naiđe na proteste i akte vlasti Hrvatske, što već nije slučaj. Svaki hrvatski prosvjed prekida rok zastare. Dakle taj rok još nije ni mogao početi teći a to se sigurno neće ostvariti niti u budućnosti.

A i kad su se ispunjavali uvjeti za stvaranje režima historijskih voda u zaljevima u kojima obale imaju dvije ili tri države, to nikada nije dovelo do stjecanja isključive vlasti nad svim prostorima mora samo jedne od njih. Radi se o zaljevu San Juan del Norte na atlanskoj, i o zaljevu Salinas na pacifičkoj strani Srednje Amerike, u kojima obale imaju Kostarika i Nikaragva. Radi se također o zaljevu Fonseca na pacifičkoj strani, u kojem obale imaju tri države: Nikaragva, Honduras i El Salvador. Centralnoamerički sud je presudama iz 1916. i 1917. bio utvrdio kondominij svih obalnih država u tim zaljevima.²⁴

Vijeće Međunarodnog suda u Haagu je u presudi od 11. rujna

1992, utvrdilo režim zajedničke suverenosti triju obalnih država, i time je stvarno potvrdilo presudu iz 1917. u zaljevu Fonseca. Nikaragva, Honduras i El Salvador imaju u njemu po tri morske milje od obale pod isključivom suverenošću, a nad ostatkom njihovih voda, kao i na ulazu u taj zaljev i nad vodama u njegovom produžetku u pravcu otvorenog mora, te tri države uživaju zajednički suverenitet.²⁵

Dakle, kad bi se nakon pola stoljeća u budućnosti ostvarili uvjeti za stvaranje režima historijskih voda u Piranskom zaljevu, po toj osnovi moglo bi se doći samo do kondomija između Hrvatske i Slovenije, što je za Sloveniju neprihvatljivo.

Napokon, odstupanje od crte sredine u razgraničenju teritorijalnog mora u Piranskom zaljevu zaista je moguće "usljed drugih posebnih okolnosti", ali ni tada ne na način da bi Slovenija stekla sve prostore mora u njemu iz razloga što, kako smo naglasili, ona ne posjeduje sve njegove obale. Slovenija to može postići pomjeranjem crte sredine u svoju korist, bilo u neposrednim pregovorima ako je spremna dati ustupke Hrvatskoj u drugim oblastima uzajamnih interesa ili možda u postupku pred nekim međunarodnim arbitražnim ili sudskim tijelom.

U zaključku bismo istakli da odbacivanje tvrdnji nekih odgovornih slovenskih dužnosnika o slovenskom vršenju isključive vlasti u cjelokupnom morskom prostoru Piranskog zaljeva, činjenicama koje te navode pobijaju, znači skoro isto što i neizravno prihvaćanje pravno bezvrijednih argumenata o slovenskim historijskim pravima u njemu. Onaj tko je formulirao izjavu predsjednika Vlade Republike Hrvatske u tome pogledu dokazao je da ne poznaje pravo mora, ili ako neka od njegovih pravila i poznaje, da ih ne zna primjeniti na taj slučaj.

Pošto, kako smo naveli, nakon 8. listopada 1991. i Hrvatska i Slovenija imaju svoje obale u tome zaljevu, on više niti po članku 7. navedene Ženevske konvencije iz 1958, a ni po članku 10. Konvencije iz 1982. ne može biti isključivo slovenski. To sve dok se vlast na njegovim obalama ne bi promijenila. A pošto su se sve evropske države obvezale Helsinškim završnim aktom iz 1975. na nepovredivost granica,²⁶ nema izgleda da će se i u doglednoj budućnosti u tome pogledu bilo što izmijeniti. Nema dakle izgleda niti da Italija stekne te obale i te morske prostore, osim u slučaju nekog sveopćeg evropskog sukoba.

Kako smo naveli, Slovenija niti u budućnosti ne može u tome zaljevu steći isključivu vlast na temelju navodnih historijskih prava, jer nikakvi akti vlasti prije 8. listopada 1991. nisu relevantni za stvaranje

takvog režima. A kad bi se hipotetički gledano takvi uvjeti naknadno ostvarili, moglo bi u tim vodama doći tek do zajedničkog suvereniteta Hrvatske i Slovenije.

Iz svega Izloženoga valja zaključiti da svi historijski argumenti o očitovanju vlasti bilo Hrvatske ili Slovenije na spornom kopnenom području, a naročito na prostorima mora, nisu od istog značaja. Ukoliko su vjerodostojni, neki od njih su pravno irelevantni. Neki postaju važni tek kao dokaz postojanja ili nepostojanja izričitog ili prešutnog sporazuma o granicama, i to tek u nedostatku izričite odluke prijašnje vlasti o razgraničenju.

I na kraju, valja dodati da spor o tome kuda je tekla kopnena granica Hrvatske i Slovenije 8. listodada 1991, te kako treba povući morsku granicu u Piranskom zaljevu, nije ni izdaleka nalik teritorijalnom sporu Hrvatske i Bosne i Hercegovine s jedne strane i "Savezne Republike Jugoslavije (Crne Gore i Srbije)" s druge strane. U ovome drugom slučaju radi se o agresivnom ratu, otpočetom s ciljem da se svi Srbi - čak i na prostorima gdje su stoljećima bili brojčana manjina - nađu u jednoj državi, Velikoj Srbiji.

Hrvatska i Slovenija uzajamno si priznaju pravo na opstanak, na neovisnost, na jednakost, a svaka od njih se odrekla i teritorijalnih zahtjeva kako uzajamno, tako i prema trećim državama.

To je osnova na kojoj je moguće riješiti spor između tih dviju država na temelju pravila međunarodnog prava, uključivši i ona pravila o razgraničenjima koja su nastala u međunarodnoj sudskoj i arbitražnoj praksi. Istini za volju, sporna su veoma mala područja. I da se taj spor nije u toj mjeri nepotrebno ispolitizirao, rješenje se na tim osnovama odavno moglo postići u neposrednim pregovorima.

Pošto se Slovenija ukopala u nekim pravno neutemeljenim zahtjevima, ili u najmanju ruku na zahtjevima sumnjive pravne naravi, čini se da će o njemu ipak konačnu odluku morati donijeti netko međunarodno arbitražno ili sudsko tijelo. Sporove o primjenjivom pravu teško je riješiti na drugi način.

Pošto se Slovenija u svojoj želji da što prije postane pridruženom članicom Evropske Unije nastoji udaljiti od ostalih država sljednica bivše SFRJ, njoj se nameću viši kriteriji ponašanja negoli drugim državama sa ovog područja. Nju se već ozbiljno savjetuje da svoj granični spor s Hrvatskom povjeri nekom međunarodnom nepristranom tijelu. Isto tako se i od Hrvatske zahtjeva veća razina poštivanja prava čovjeka i Pravila međunarodnog ratnog i humanitarnog prava nego što

se to stvarno očekuje od drugih strana ovog tragičnog sukoba na Balkanu.

Kada dodje do tog već očekivanog arbitražnog ili sudskog postupka tada će se vidjeti u kojoj se mjeri osobe koje donose odluke (naročito u Komisiji Vlade Republike Hrvatske o granicama) u stanju djelotvorno zastupati i braniti pravno utemeljene interese Hrvatske, i u kojoj je mjeri Hrvatska zaista zrela da bude država.

Ovaj, i naš nedavno objavljeni tekst u nastavcima u "Vjesniku", su pokušaji da se izlože pravna pravila i činjenice koje bi vodile pravnom rješenju toga spora, a u isto vrijeme da se javnost obavijesti o hrvatskim očekivanjima u tome sporu koja su zasnovana na pravu i na međunarodnoj sudskoj praksi.

Bilješke

1. To je potvrdila Arbitražna komisija Konferencije o Jugoslaviji u svome Mišljenju koje ćemo u nastavku citirati.
2. Vidi Mišljenje br. 10 od istoga datuma, 4. srpnja 1992. Vidi tekstove Mišljenja br. 1 do 10, *International Legal Materials* 1992, no. 6, pp.1494-1526.
3. Cf., *International Legal Materials* 1993, no. 6, pp.1587-1589.
4. Vidi Odluku Sabora Republike Hrvatske od 8. listopada 1991. o raskidanju od toga datuma državno-pravnih sveza na temelju kojih je zajedno s ostalim republikama i pokrajinama tvorila dotadašnju SFRJ. Usp. Anđelko MILARDOVIĆ, *Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske*, Zagreb 1992. str. 92-93.
5. Točka IV. Ustavne odluke o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske što ju je hrvatski Sabor bio usvojio 25. lipnja 1991. navodi: "Državne granice Republike Hrvatske su međunarodno priznate državne granice između Republike Hrvatske i Republike Slovenije, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore u okviru dosadašnje SFRJ." Cf., A. MILARDOVIĆ, op. cit., n.4, str. 87. Isto je tako Arbitražna komisija Konferencije o Jugoslaviji u Mišljenju br. 7. od 11. siječnja 1992. konstatirala činjenicu da su granice Slovenije utvrđene člankom 2, točka 2c) njene Osnovne ustavne povelje od 25. lipnja 1991., i to bez promjene u odnosu na postojeće granice.
6. Cf., *International Legal Materials* 1992, No. 6, p.1487.
7. Četvrto po redu načelo o teritorijalnoj cjelovitosti iz Deklaracije

o načelima toga Završnog akta predviđa, između ostaloga sljedeće: "Države sudionice poštivat će teritorijalnu cjelovitost bilo koje druge države sudionice. - U skladu s time, one će se uzdržavati od svih čina nespojivih s ciljevima i načelima Povelje Ujedinjenih naroda protiv teritorijalne cjelovitosti, političke nezavisnosti ili jedinstva bilo koje druge države sudionice, a osobito onih djelatnosti koje znače prijetnju ili upotrebu sile."

8. Treće po redu načelo - o nepovredivosti granica - u najvećoj mjeri održava konkretnu obvezu svih država sudionica KESS-a. Ono predviđa: "Države sudionice smatraju nepovredivim svoje granice kao i granice svih država u Evropi i stoga će se, sada i ubuduće, uzdržati od svakog nasrtaja na te granice.

U skladu s time, one će se također uzdržavati od svakog zahtjeva ili čina prisvajanja i uzurpiranja dijela ili čitavog područja bilo koje države sudionice."

Ipak, to tvrdo formulirano načelo ublaženo je navodom iz prvog načela - o suverenoj jednakosti, poštivanju prava bitnih za suverenost - da: "... One smatraju da se njihove granice mogu mijenjati, u skladu sa međunarodnim pravom, mirnim sretstvima i putem sporazuma ..."

9. C. I. J. Recueil 1986, p.566 par. 24.
10. Ibid., p.565, par. 20.
11. Ibid., p.566, par. 23.
12. Ibid., p.567, par. 25.
13. To načelo dakle također obvezuje Italiju, Albaniju i druge susjedne države bivše SFRJ, da poštuju granice kakve su postojale u trenutku raspada Jugoslavije. Italiju po toj osnovi obvezuje kopnena granica i morska granica u Tršćanskom zaljevu iz Osimskog ugovora iz 1975, kao i crta razgraničenja epikontinentanskog pojasa uzduž Jadranskog mora s Hrvatskom i s Crnom Gorom, koja je utvrđena Sporazumom s bivšom SFRJ iz 1968.
14. Vidi supra, n. 2.
15. Pravila međunarodnog prava nastala u praksi država i u međunarodnoj sudskoj praksi stvarno su određenija i pružaju manje mogućnosti zloupotrebe u njihovu tumačenju i iznalaženju praznina, negoli pisani zakonski propisi neke od država. Čini se da je i u tome uzrok spora između Hrvatske i Slovenije. Neki od njihovih zastupnika misle da samo svojim lukavstvom mogu pravno obrazložiti ili pravno pobiti bilo kakav zahtjev.

16. Vijeće Suda je to obrazložilo na drugom mjestu u toj presudi: "...To je na primjer slučaj kad su karte priložene uz službeni tekst kojemu su sastavni dio. Osim u tim jasno određenim slučajevima, karte su tek vanjski elementi dokaza, više ili manje pouzdani, više ili manje sumnjivi, kojima se može pribjeći uz neke druge elemente dokaza, da bi se u slučaju potrebe ustanovile ili rekonstruirale stvarne činjenice." (C. I. J. Recueil 1986, p.582, par.54).
17. U potpunoj vlasti obalne države u stvari su samo more do crte niske vode, luke isključene iz međunarodnog prometa, te ušća onih rijeka i oni zaljevi u kojima se ne nalazi niti jedna luka otvorena za međunarodni promet. Ali čak niti u tim skućenim prostorima mora vlast obalne države ne očituje se na sasvim isti način kao na njenom kopnu. Na kopnu se država susreće s ljudima pojedincima, a na moru s brodovima koji čine zajednice s vlastitim životom, podvrgnute posebnom uređenju.
18. Cf., *Revue générale de droit international public* 1990, No. 1, (Paris), pp.204-275, na str. 253, par.63.
19. Ono je izrečeno u presudi Međunarodnog suda od 20. veljače 1969. o *Epikontinentskom pojasu u Sjevernom moru*, C. I. J. Recueil 1969, p.52, par. 96. Potvrđivano je potom redom u odlukama Haškog suda kako su slijedile: u presudi o *Epikontinentskom pojasu u Egejskom moru* od 19. prosinca 1978. između Grčke i Turske, Recueil 1978, p.37, par.86; u presudi o *Epikontinentskom pojasu* od 24. veljače 1982. između Tunisa i Libije, Recueil 1982, p.67, par.73; te u presudi Vijeća toga Suda u sporu o *Zaljevu Maine* između Kanade i Sjedinjenih Država od 12. listopada 1984, Recueil 1984, pp.313-314, par.157.
20. U tome smislu presuda Međunarodnog suda u Haagu o *Anglo-norveškom ribolovu* od 18. prosinca 1951. navodi između ostalog sljedeće: "Kopno je ono koje daje obalnoj državi pravo na vode koje oplakuju njegove obale." (C. I. J. Recueil 1951., p.133). Još mnogo prije toga Stalni arbitražni sud u presudi od 23. listopada 1909. u sporu *Grisbadarna* između Norveške i Švedske, izričito je bio naveo da prema: "...temeljnim načelima međunarodnog prava, kako klasičnog tako i ovoga modernog ... morski prostor čini neophodnu pripadnost kopnenog područja." (Reports of International Arbitral Awards, United Nations, vol. XI, p. 159). To načelo potvrđuje i arbitražna presuda o *Kanalu Beagle* između Argentine

- i Čilea, izrečena 22. travnja 1977 (International Legal Materials 1977, No. 3, pp.672-673, par.107), itd.
21. To je potvrdio npr. članak 3. Pravila o definiciji i režimu teritorijalnog mora od 31. ožujka 1894, te članak 3. Nacrta pravila o teritorijalnom moru od 28. kolovoza 1928, što ih je bio usvojio Institut za Međunarodno pravo. Cf., *Résolutions de L'Institut de Droit international 1873-1956*, Bâle 1957, pp.121-122, et 124.
 22. Članak 15. Konvencije iz 1982. glasi: "Kad su obale dviju država sučelice ili se dodiruju, nijedna od tih dviju država nije ovlaštena, ako među njima nema drugačijeg sporazuma, proširiti svoje teritorijalno more preko crte sredine kojoj je svaka točka jednako udaljena od najbližih točaka polaznih crta od kojih se mjeri širina teritorijalnog mora tih dviju država. Ova se odredba, međutim, ne primjenjuje ondje gdje je zbog razloga historijskog naslova ili drugih posebnih okolnosti nužno razgraničiti teritorijalno more dviju država na drugačiji način."
 23. Ne treba ni pomišljati na to da bi republički i općinski organi Hrvatske svojom pasivnošću prije toga dana izrazili čak i prešutan pristanak na sporazum o tome da sve vode toga zaljeva postanu slovenske. To naprosto stoga što se ono što traži Slovenija do sada nije ostvarilo niti u jednom drugom zaljevu obale kojega pripadaju dvijema državama ili više njih. O tome više u nastavku.
 24. Usp. presudu od 30. rujna 1916. između Kostarike i Nikaragve, *American Journal of International Law* 1917, pp.181-219; i presudu od 9. ožuljka 1917. između Salvadora i Nikaragve, *Ibid.*, pp.674-730.
 25. Cf., C. I. J. Recueil 1992, pp.580-606; par.369-420; pp.616-617, par.432.
 26. Vidi načela unaprijed navedena u bilješkama pod 7. i 8.

SUMMARY

BORDER DISPUTE WITH SLOVENIA - LEGAL ASPECT OF THE HISTORIOGRAPHIC ARGUMENTS

The author maintains that the changes occurred in 1991 have the crucial importance for the subject under discussion. After quoting the

relevant documents and facts connected with the process of the independence of Croatia and Slovenia and the desintegration of Yugoslavia, he concludes that between the two new states there are no land border disputes (perhaps only some problems of the demarcation line). Accepting the principle *uti possidetis* as the basis for solving disputes the two states accepted the border line existing on 8th of October 1991.

In the introduction the author points out to the legal aspects of historical arguments in case of a border dispute saying that such evidence be analyzed from the points of view of international law, as the logics of international law in relation to historical facts is essentially different.

After the introductory part the hierarchy of the documents on the application of the principle *uti possidetis* for the land and sea demarcation is summed up. For the sea demarcation somewhat different hierarchy of legal standard is used, as it differs from the hierarchy for the land demarcation. The exclusive authority on the sea cannot be exercised by the states as it is done on the land. Explaining the institution of the internal sea waters, quoting some cases from the past, the author concludes that all the waters from the line of the low waters of the shores of the Bay of Piran are the territorial waters of Croatia and Slovenia. For the demarcation of the territorial waters the rule of the "middle line" is applied, where it is possible to renounce this right in case of an agreement, because of historical title or because of "other special circumstances". The insistence of Slovenia on the historical right before the 8th of October 1991, is without foundation as neither of the two countries were independent and self-governing sovereign states before that date. The renouncement of the middle line right because of "other special circumstances" is, of course, possible, but neither in such a case Slovenia would control the Bay as it does not possess all its shores.

Summing up the author of Croatia or Slovenia on the land and especially on the sea do not have the same importance. Provided that they are authentic, some of these arguments are legally irrelevant while others become important only as the evidence about the existence or non-existence of an agreement on the borders, especially in default of an explicit decision of the former authorities concerning the subject matter.

PAZINSKI MEMORIJAL SV. 23-24 ISSN 0351-305 X

KATEDRA ČAKAVSKOG SABORA
ZA NOVIJU POVIJEST ISTRE
PAZIN

PAZINSKI MEMORIJAL

knjiga XXIII-XXIV
Pazin, prosinac 1995. god.